

Л. Л. Залізник

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Стаття є спробою узагальнення тривалих зусиль кількох поколінь дослідників в галузі періодизації та культурного поділу пізнього палеоліту України.

Ключові слова: Україна, верхній палеоліт, періодизація, муст'є, мікок, орін'як, селет, гравер, епігравет, Осокорівка, Шан-Коба, Красносілля, Свідер.

Надзвичайне багатство України на пам'ятки археології пояснюється її розташуванням на порозі Східної Європи, на шляху з Великого Середземномор'я до великих рівнин сходу Європейського континенту. Численність і різноманіття пам'яток палеоліту України давно відоме фахівцям за її кордонами. Серед найбільш відомих палеолітичних об'єктів багаточисельні стоянки біля Королево в Закарпатті, нижні горизонти яких датовані близько 1 млн. років тому, своєрідний заповідник пізніх неандертальців в печерах Гірського Криму, багаточисельні стоянки Верхнього Дністра, стоянки мисливців на бізонів Надчорномор'я та Надазов'я, унікальні пам'ятки з житлами з кісток мамонтів Північної України, численні стоянки мисливців на північних оленів фінального палеоліту.

Однією з актуальних проблем палеоліту України є періодизація численних стоянок пізнього або верхнього (за термінологією європейських колег) палеоліту регіону. Зусиллями кількох генерацій дослідників створена потужна джерельна база пізнього палеоліту України. Її основу заклали старші покоління українських палеолітознавців: В.В. Хвойко, П.П. Єфіменко, М.Я. Рудинський, І.Г. Підоплічко, І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, В.М. Даниленко, Ю.Г. Колосов, В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.В. Смирнов та ін. Протягом ХХ ст. запропоно-

вано низку періодизаційних схем для окремих регіонів палеоліту країни. Величезна кількість регіональних напрацювань у галузі періодизації пізнього палеоліту південного заходу Східної Європи, яка накопичилася більш ніж за сто років досліджень, давно потребує узагальнення в масштабі всієї епохи. Цей короткий нарис періодизації верхнього палеоліту України є спробою підведення підсумку сторічним зусиллям кількох поколінь українських вчених у зазначеній галузі палеолітознавства.

Пізній або верхній палеоліт (далі — ВП) розпочався близько 40 тис. років тому (далі — р. т.) з приходом у Європу з Близького Сходу людини сучасного типу і закінчився разом із кінцем льодовикової епохи 10 тис. р. т. Отже, ВП можна назвати добою людини розумної (*Homo sapiens*) у прильодовиковій Європі. Поява в Європі нової, більш біологічно і соціально розвинутої форми гомінід, а саме людини сучасного типу, збіглася зі справжньою соціальною революцією, яка супроводжувалася докорінними змінами в матеріальній та духовній культурі первісного населення континенту, зокрема в техніці обробки кременю. На зміну коротким відщеповим заготовкам знарядь неандертальців середнього палеоліту приходять довгі правильні пластини верхнього палеоліту. Відповідно інструментарій набуває правильних, видовжених обрисів і небувалої різноманітності. Поширення екзогамії з приходом до Європи *Homo sapiens* зумовило появу різних культурних груп, які різнилися між собою специфікою матеріальної культури, зокрема крем'яного інвентарю. Ці культурні прояви ВП Європи фігурують у сучасній літературі під назвами технокомплексів та культур.

Аналіз наявних матеріалів дозволяє скласти синхронізаційну схему культурних явищ ВП

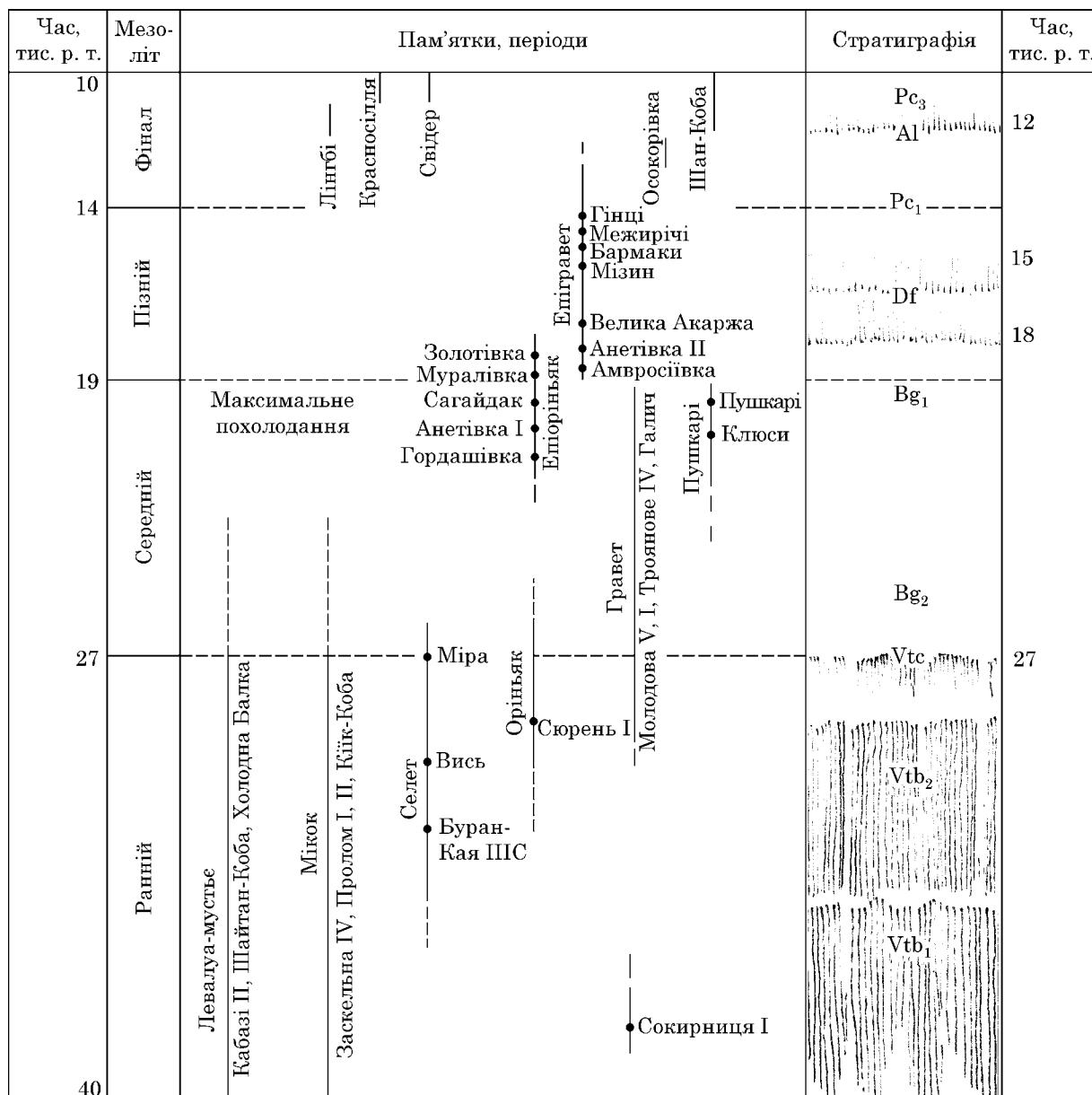

Рис. 1. Періодизація верхнього палеоліту України та хроно-стратиграфічна схема пізнього плейстоцену Н.П. Герасименко

України (рис. 1). Вона спирається на потужну джерельну базу та численні радіокарбоніві дати. Аналіз наявних даних дозволяє виділити чотири фази культурно-історичного розвитку ВП України: ранню (40—27 тис. р. т.), середню (27—19 тис. р. т.), пізню (19—14 тис. р. т.) та фінальну (14—10 тис. р. т.). Періодизація певною мірою корелюється зі стратиграфічною схемою пізньочетвертинних відкладів України Н.П. Герасименко [2004], Ж.М. Матвіїшиної та П.Ф. Гожики, в основі якої лежить схема М.Ф. Веклича (рис. 1).

РАННЯ ПОРА (40—27 тис. р. т.)

Час співіснування людини розумної та неандертальців у сучасній літературі отримав назву ранньої пори ВП (РВП), перехідного пе-

ріоду від середнього до верхнього палеоліту або початкового ВП. Розпочалася з приходом *Homo sapiens* в Європу близько 40 тис. р. т. і закінчилася з вимиранням неандертальців близько 28 тис. р. т.

РВП України останніми роками інтенсивно вивчали В.М. Степанчук [Степанчук та ін., 2004а; 2004б; Степанчук, 2006, с. 195—208] та В.П. Чабай [2000; 2004, с. 265—297]. Вони не тільки дослідили та ввели в науковий обіг матеріали унікальних селетоїдних пам'яток Міра в Надпоріжжі (В.М. Степанчук, В.Ю. Коен), Буран-Кая ШС в Криму (В.П. Чабай), але й зробили глибокі узагальнення щодо їх місця в палеоліті Центрально-Східної Європи. Разом зі своїм учителем Ю.Г. Колосовим В.М. Степанчук та В.П. Чабай також дослідили численні пізньомустерські стоянки Гірського Криму

(Заскельна VI, Пролом I, II, Кабазі II, Буран-Кая IIIВ та ін.). На сучасному рівні вивчив та інтерпретував оріньякські горизонти відомої стоянки Сюрень I у Криму Ю.Е. Демиденко [2000]. Дуже ранню стоянку Сокирниця I дослідив у Закарпатті В.І. Усик [Усик та ін., 2004]. Для розуміння культурно-історичних процесів у Східній Європі на початку ВП важливі дослідження російських колег [Аникевич, Анисюткин, Вишняцкий, 2007; Анисюткин, 2005; Вишняцкий, 2008; Матюхин, 2006; Синицын, 2000]. Протягом останніх 5 років автор цих рядків разом з М.М. Беленком та П.І. Озеровим досліджує яскраву селетоїдну пам'ятку Вись під Новомиргородом [Залізник, Беленко та ін., 2008; 2009], що й дає нам підстави для узагальнень відносно початкового ВП України.

Археологічні джерела ранньої пори ВП України дозволяють виділити три типи культурних традицій, які останнім часом отримали новомодну назву технокомплексів. Перший тип є органічним продовженням середньопалеолітичних, тобто неандертальських, технологій; другий представляє верхньопалеолітичні новації і асоціюється з *Homo sapiens*, а третій напрямок демонструє синтез двох перших. Середньопалеолітичні традиції у ранньому ВП Україні представлені стоянками технокомплексів *мікок* та *левалуа-мустье*. Класична ВП технологія, яку пов'язують зі щойно прибулими до Європи першими європейськими *Homo sapiens* або кроманьйонцями представлена *оріньяком*. Синтез середньопалеолітичних традицій з ВП технологіями демонструють виразні, але дуже різні колекції *селетського* технокомплексу України (рис. 1).

Провідними культуровизначальними виробами кам'яної доби, перш за все верхнього палеоліту та мезоліту, є наконечники металевих зброї (дротиків та стріл) та їх складові частини (рис. 2). Саме їх класифікація лежить в основі виділення культурних спільнот верхнього палеоліту та мезоліту. Інші вироби та особливості обробки кременю є важливими, але все ж додатковими до форми наконечників факторами культурної диференціації пам'яток.

Левалуа-мустьєрському технокомплексу властиві скребла на видовжених пластинчастих сколах та відсутність двобічно оброблених виробів (рис. 1; 2).

Мустьєрські пам'ятки цього типу відомі в басейнах Дністра, Пруту, у Гірському Криму. Найдовше вони проіснували у Південно-Західному Криму під назвою кабазійська культура (Кабазі II, ш. 2, Старосілля, Шайтан-Коба I, IV, Чокурча II, Холодна Балка). Вважається, що в Криму ці стоянки полишили вихідці з Балкан, які мешкали на півострові до кінця ранньої пори ВП [Колосов, 1972; 1979; Чабай, 2004, с. 49—80, 280—283; Степанчук та ін., 2004; Степанчук, 2006, с. 204, 460].

Мікоксський (від стоянки Мікок у Франції) технокомплекс середнього палеоліту характе-

ризується, перш за все, численними двобічно обробленими знаряддями — гостроконечниками (рубильцями) (рис. 1; 2), ножами з обушком, скреблами, які часто виготовляли з масивних відщепів підтрикутної форми, що знімали з дископодібних нуклеусів. Найпізніші мікоксські стоянки України входять до аккайської, старосільської та кіккобінської культури Криму (Заскельна VI, ш. 3, Пролом I, II, Буран-Кая IIIВ), великий внесок у вивчення яких зроблено Ю.Г. Колосовим [1979; 1983; 1986], В.М. Степанчуком [2002; 2006], В.П. Чабаєм [Колосов, Степанчук, Чабай, 1993; Чабай, 2004].

Радіокарбоніві дати левалуа-мустьєрських та мікоксських шарів кримських стоянок Заскельна V, 1, Заскельна VI, 2, Пролом I, 1, Пролом II, 2, Кабазі II, Буран-Кая III, B1, Алешин Грот свідчать про їх відносно молодий вік у межах 28—30 тис. р. т. [Чабай, 2004, с. 288; Степанчук, 2006, с. 258—260]. Ще молодші дати верхніх шарів Пролому II (22—25 тис. р. т.), Заскельної VI (22—24 тис. р. т.), Шайтан-Коби IV (24, 21, 17,8 тис. р. т.) стали повною несподіванкою для дослідників і потребують додаткового вивчення. Причому вони отримані різними лабораторіями — Ki, GrA, OxA [Степанчук та ін., 2004а, с. 34—61; Степанчук, 2006, с. 258—260]. Якщо ці дати не є хибними, то неандертальці протрималися в Криму найдовше в Європі, принаймні до 20 тис. р. т. (рис. 1).

Оріньяк — культурна традиція обробки кременю або технокомплекс ранньої пори ВП, що отримав назву від однойменної печери в Піренеях і датований приблизно від 37 до 28 тис. р. т. Вважається, що його полишили найдавніші *Homo sapiens* прильодовикової Європи (кроманьйонці), які прийшли з Близького Сходу. Крем'яному комплексу Оріньяка властиві характерні мікрівкладені типу кремс-дюфур у вигляді лусочок кременю з дрібною ретушшю по краю (рис. 2), нуклеподібні скребачки високої форми (карене, рабо, з носиком), багатофасеткові різці, великі пластини з виїмками, а також кістяні наконечники з розщепленою основою.

Оріньякська пам'ятка Сюрень I у Гірському Криму, датована за C¹⁴ близько 29 тис. р. т. [Демиденко, 2000]. Можливо оріньякськими є матеріали стоянки Ворона III у Надпоріжжі [Нужний, 1994] та Зелений Хутір на Одещині. Зуб *Homo sapiens* зі стоянки Сюрень I вказує на антропологічний тип носіїв оріньякських традицій. Схоже останні розвивалися в Надчорномор'ї та Надазов'ї і пізніше, про що свідчать матеріали епіоріньякських стоянок середини ВП (рис. 1).

Селет — культурна група або технокомплекс ранньої пори верхнього палеоліту, що отримав назву від печери Селета в Угорщині. Визначальними крем'яними виробами є двобічно оброблені вістря трикутної та листоподібної форми (рис. 1; 2). У Центральній Європі пам'ятки з

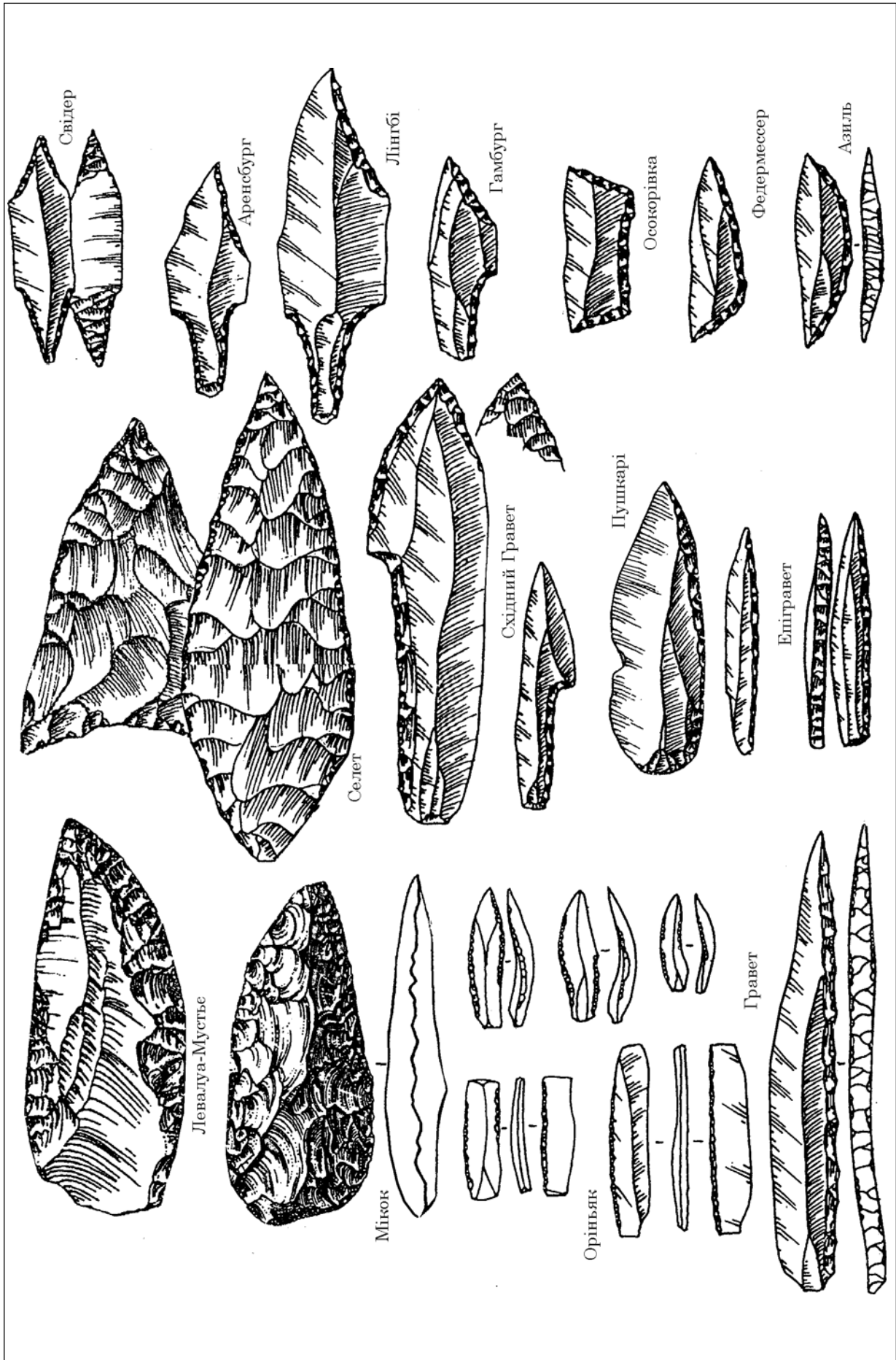

Рис. 2. Наконечники металіної зброї верхнього палеоліту України та їх оснащення

двобічно обтесаними вістрями селетського типу датують в межах 40—30 тис. р. т. Їх виводять з місцевого мікоку, носіями якого були пізні неандертальці. Деякі антропологічні дані свідчать на користь того, що творцями селетоїдних індустрій Центральної Європи були неандертальці або їхні безпосередні нащадки [Вишняк, 2008, с. 152].

До селетського кола у Східній Європі належать пам'ятки України — Стінка, Буран-Кая ШС, Міра, Вись, Королеве II; стоянки Молдови — Бринзени, Корпач, Бубулешти, Буздужани; у Росії — Бірюча Балка на Нижньому та Стрілецька, Костенки I, ш. 2, 3, Костенки 11, 12 та ін. на Середньому Дону, Сунгир на Верхній Волзі. Датовані 36—27 тис. р. т. Вважається, що селетоїдні пам'ятки передували появі оріньякських і певний час співіснували з ними. Більшість дослідників виводить Селет Східної Європи від кримського мікоку, на який, можливо, вплинули перші кроманьйонці, що були носіями нових ВП технології обробки кременю.

Радіокарбоніві дати стоянок Міра (27—28 тис. р. т.) у Надпорожжі та Буран-Кая ШС (32 тис. р. т.) у Криму свідчать, що носії селетських традицій в Україні мешкали принаймні між 32 і 27 тис. р. т. поряд із останніми неандертальцями та носіями оріньякських традицій, які одноставно вважаються першими *Homo sapiens* в Європі.

На території України в ранню пору ВП розвивалися ще дві культурні традиції — пам'ятки типу Сокириця I (Закарпаття), датовані їх дослідником В.І. Усиком близько 38 тис. р. т. [2004, с. 102], а також типу Богуніце, виділені в Україні на основі матеріалів стоянки Куличівка [Коен, Степанчук, 2000, с. 39—45]. Вивчення цих малодосліджених явищ є актуальною проблемою українського палеолітознавства.

СЕРЕДНЯ ПОРА (27—19 тис. р. т.)

Середня фаза ВП України (27—19 тис. р. т.) є епохою різкого похолодання, в кінці якого (близько 20—19 тис. р. т.) у прильодовиковій Європі сталося максимальне падіння температур. Протягом усієї середньої пори ВП в Україні розвивалася граветська культурна традиція (технокомплекс), а на заключних фазах — пам'ятки пушкарівського типу та епіоріньякські (рис. 1).

Гравет — культурна традиція (технокомплекс) обробки кременю, що розвивалася у прильодовиковій Європі в середині пізнього палеоліту (30—20 тис. р. т.). Визначальним знаряддям із кременю є довгі вістря на пластинках із прямим притупленням краєм (рис. 1; 2). Характерна типова ВП технологія — призматичні нуклеуси для великих пластин, довгі кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинках. Судячи з фауни стоянок (мамонт, кінь,

північний олень тощо) граветська людність полюбала на стадних ссавців холодних прильодовикових степів Європи.

Значний внесок у дослідження граветських пам'яток України зроблено львівськими колегами на чолі з видатним українським палеолітознавцем О.П. Чернишем. Маються на увазі тривалі розкопки багат шарових граветських пам'яток Подністров'я [Черниш, 1973; 1987], продовжені сучасними дослідниками [Ситник та ін., 1996; 2005]. Гравет Дністра та Пруту плідно вивчав молдавський археолог І.А. Борзіяк [Борзіяк, Кулаковська, 1998]. Граветським пам'яткам України присвячено кілька статей Д.Ю. Нужного [2003; 2009]. Останні п'ять років автором цих рядків разом із Д.О. Ветровим, В.М. Степанчуком та П.І. Озеровим досліджуються найсхідніші граветські пам'ятки Троянове 4 та Озерове під Новомиргородом у Центральній Україні [Залізняк та ін., 2007а; 2007б; 2008а].

Періодизації середньої пори ВП України неодноразово торкалися різні зарубіжні дослідники [Kozłowski, 1986; Chirica, Borziac, Chetaru, 1996; Djindjian, Kozłowski, Otte, 1999; Восточный граветт, 1998; Otte, Noiret, 2004].

В Україні граветська традиція представлена відповідними шарами стоянок пізнього палеоліту Подністров'я — Молодова I, V, Кормань IV, Оселівка II, Вороновиця I, Атаки, Бабин I, Межигірці I, Галич та ін., які по суті є східною філією гравету Центральної Європи. Останніми роками з'ясовано, що граветська людність Подністров'я просунулася на схід у Центральну Україну, про що свідчать матеріали нижніх 8 та 7 шарів стоянки Володимирівка на Південному Бузі, Троянове 4, Озерове під м. Новомиргород [Залізняк та ін. 2007а; 2007б; 2008а].

На Лівобережній Україні власне граветські пам'ятки невідомі. Далі на північний схід у Росії на Середньому Дону, у верхів'ях Десни та Оки поширені пам'ятки так званого Східного гравету. Це культурне явище дещо пізніше власне гравету заходу України та Центральної Європи і відрізняється від них асиметричними наконечниками з бічними виїмками (рис. 2), ножами костенківського типу, листоподібними вістрями [Восточный граветт, 1998].

В основі періодизації середньої пори ВП України лежить хроно-стратиграфічна схема граветських шарів стоянки Молодова V, розроблена О.П. Чернишем [1987] та І.К. Івановою [1987], яку нещодавно підтвердили дослідження стратиграфії пам'ятки авторитетним бельгійським геологом-четвертинником Полом Езерцем [Haesaerts et al., 2003]. Висловлена думка про можливі витоки гравету з орін'яка [Борзіяк, Кулаківська, 1998, с. 58, 59]. Граветські традиції були підґрунтям для формування мікрогравету або епігравету наступної пізньої пори ВП.

Для пам'яток **пушкарівського типу** властиві своєрідні ланцетоподібні вістря (рис. 2), виразні серії яких походять зі стоянок басейну Десни Пушкарі I (дослідження П.П. Єфіменка та В.І. Біляєвої [2002]), Клюси (розкопки І.Г. Шовкопляса та Д.В. Ступака [2008]), Хотилево II. Для Пушкарів I отримано 16 радіокарбонівих дат, основний масив яких припадає на 20—21 тис. р. т. Схоже стоянка функціонувала напередодні максимального похолодання 20—19 тис. р. т., чим пояснюється значне пошкодження її культурного шару морозобійними тріщинами. Якщо раніше пам'ятки типу Пушкарі I розглядали як локальний варіант східного гравету, то зараз дослідники схиляються до думки, що це окремий тип пам'яток ВП Подесення.

Епіоріньякські пам'ятки відомі у Побужжі (Анетівка I, Сагайдак I, Гордашівка), Подністров'ї (Рашків VII), та Надазов'ї (Муралівка, Золотівка). Вважається, що більшість із них належить до фінальних етапів існування оріньякського технокомплексу. Крем'яний інвентар містить виразні вироби оріньякського типу: численні нуклеоподібні скребачки високої форми, мікропластинки дюфур. Судячи з радіокарбонівих дат згаданих пам'яток, вони датовані в межах 22—17 тис. р. т. У Західній Європі також відомий епіоріньяк або оріньяк V, що доживає до максимуму похолодання, тобто 20—19 тис. р. т.

Висловлена думка, що епіоріньяк був генетичною підосною південних пам'яток епігравету України [Нужний, 1992, с. 26; Коен, 1999, р. 368; Яневич, 2000], або принаймні брав участь разом із граветом у формуванні мікрограветських пам'яток пізньої пори ВП півдня України [Залізник, 2005, с. 36]. Про це свідчить наявність оріньякських мікролітів типу дюфур, кареноїдних скребачок, багатофасеткових різців на ранніх епіграветських пам'ятках півдня (Амвросіївка, Акаржа, Анетівка II).

ПІЗНЯ ПОРА (19—14 тис. р. т.)

Пізня пора ВП розпочалася 19 тис. р. т. після максимального похолодання і закінчилася 13,5 тис. р. т. рауніським потеплінням, яке знищило європейську популяцію мамонтів. Домінуючою культурною традицією цього часу не тільки в Україні, але й в усій Європі був мікрогравет або епігравет.

Епігравет або мікрогравет — культурна традиція (технокомплекс) кінця пізнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді невеликих крем'яних мікропластинок та мікрівістер з притупленим краєм (рис. 1, 2).

Завдяки плідним роботам плеяди знаних дослідників (В.В. Хвойко, П.П. Єфіменко, М.Я. Рудинський, І.Г. Шовкопляс, І.Г. Підплічко та ін.) широко відомі в світі яскраві

епіграветські пам'ятки з житлами з кісток мамонтів Північної України: Гінці, Кирилівська, Мізин, Добранічівка, Межирічі. Відому епіграветську стоянку Гінці протягом останніх 15 років плідно досліджує Л.А. Яковлева разом із французькими колегами [Jakovleva, Djindjian, 2001]. Д.Ю. Нужний видав серію статей про епігравет Північної України [Нужний, 2000; 2002; 2003; 2008]. Проблематиці мікрогравету Південної України присвятили багато зусиль В.Н. Станко [Станко та ін., 1989], С.П. Смолянинова [1990], О.О. Кротова [1986; 2003], І.В. Сапожников [2003; 2005], М.П. Оленковський [1991; 2000]. Багаторічне вивчення епіграветських пам'яток степової зони, дозволило О.О. Кротовій [2003], І.В. Сапожникову [2003], М.П. Оленковському [2000] розробити власні періодизації ВП півдня України, які дещо різняться між собою.

У 1999 р. у Києві відбулася конференція «Епігравет України», якій присвячено окремий випуск журналу «Археологія» [2000, № 2]. Саме з цієї конференції для позначення пізніх пам'яток граветської традиції в Україні затвердився термін епігравет [Залізник, 2000].

Період 19—12 тис. р. т. по праву можна вважати добою епігравету або мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістряма з притупленим краєм домінували на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. Мікрогравет України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та в епіграветі Італії. Епігравет або мікрогравет був мало не єдиною культурною традицією, яка розвивалася протягом пізньої пори ВП на території України.

Існує кілька версій генези епігравету України [Залізник, 2000, с. 5; 2005, с. 33]: 1) від власне гравету; 2) від віллендорфсько-костенківської культури або східного гравету; 3) від оріньяку Східної Європи; 4) внаслідок синтезу гравету з оріньяком; 5) у різних регіонах на різному культурному ґрунті, як універсальна стадія розвитку техніки обробки кременю. Говорячи про генезу епігравету, слід пам'ятати, що його аналогії (мадлен, епігравет Італії) виводять із класичного гравету. Останній, фактично, був типологічним і хронологічним попередником свого молодшого і дрібнішого нащадка — епігравету.

Спираючись на матеріали верхніх 1—4 шарів стоянки Молодове V, продатованих у межах 17—10,5 тис. р. т., більшість дослідників визнавали розвиток граветських традицій у Подністров'ї до кінця пізнього палеоліту і навіть виділяли окрему пізньомолодовську культуру [Палеолит СССР, с. 217]. Відомий бельгійський дослідник Пол Езарц, який у 1997—2002 рр. досліджував стратиграфію стоянки Молодове V на Дністрі, підтвердив хроно-стратиграфічну колонку О.П. Черниша та І.К. Іванової, а верхні шари

1—3 стоянки пов'язав із фінальним гляциалом у межах 15—10 тис. р. т. [Haesaerts et. al., 2003, с. 185; Залізник, 2005, с. 126]. На нашу думку, відома пізньомолодовська культура чи стадія розвитку пізнього палеоліту Подністрів'я О.П. Черниша в наш час наповнюється новим змістом і по суті набуває статусу епіграветської фази розвитку граветських традицій у Прикарпатті.

Отже, епігравет на території України розвивався в межах 19—12 тис. р. т., тобто з кінця середнього ВП протягом усієї пізньої фази ВП до середини фінального палеоліту (рис. 1). Судячи з фауністичних решток епіграветські мисливці полювали на великих стадних ссавців холодних прильодовикових степів та лісо-степів: на півночі України — на мамонтів та північних оленів, у південних степах — на бізонів та коней.

Наявність у ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа) окремих оріньякських елементів (мікрівкладні дюфур, високі нуклеовидні скребачки, багатофасеткові різці) вказує на участь в становленні епігравету півдня носіїв оріньякських традицій. Скоріш за все це було епіоріньякське населення, що полишило стоянки Сагайдак I, Анетівка I, Гордашівка, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, які синхронні згадуваним найранішим епіграветським стоянкам степового Надчорномор'я і датовані 21—18 тис. р. т.

Яскравим, але короткотривалим епізодом розвитку епіграветської традиції на Середньому Дніпрі та в Подесенні є феномен широко відомих поселень із ефектними житлами з кісток мамонтів — Гінці, Кирилівка, Межирічі, Добранічівка, Мізин, Юдиново, Єлисеєвичі, Тиномівка та ін. Судячи з численних радіокарбонних дат, стоянки датовані кінцем пізньої фази ВП 15, 14 тис. р. т. Край їхньому існуванню, схоже, поклато рауніське потепління близько 13,5 тис. р. т., що спричинило вимирання мамонтів в Європі і стало межею між пізньою та фінальною фазами ВП Європи. Однак епіграветська традиція обробки кременю продовжила свій розвиток у першій половині наступної фінальної фази ВП. Судячи з радіокарбонних дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадленських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет проіснував до аллередського потепління 12 тис. р. т. (рис. 1). Це стосується також епігравету Надчорномор'я та Надазов'я, де найдавніші епіграветські пам'ятки датовані 19, 18 тис. р. т. (Амвросіївка, Анетівка II, Акаржа, Новолодимирівка II), а наймолодші — першою половиною фінального палеоліту 13, 12 тис. р. т. (Солоне Озеро VI, Роголик VII, Кам'яна Балка, мис 3 та ін.).

Таким чином, граветські традиції на території України розвивалися майже 20 тис. років: із 30 тис. р. т. (Молодове V, ш. 9, 10) до

заключних фаз ВП 12 тис. р. т. Під час максимуму похолодання 20—19 тис. р. т. відбулася трансформація гравету в епігравет, місцями за участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньяка. У фінальному палеоліті на епіграветських традиціях постали культури осокорівка і шан-коба [Залізник, 1998, с. 119; 2005, с. 41, 44].

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ (14—10 тис. р. т.)

У фінальній, заключній фазі палеоліту південний край відступаючого льодовика зафіксувався на північному березі Балтійського басейну. Початок ФП пов'язують із потеплінням рауніс, яке близько 13,5 тис. р. т. спричинило відхід краю льодовика з Південної Балтії у Скандинавію. Внаслідок різкої зміни холодних періодів (Дріас I, II, III) потепліннями (Рауніс, Белінг, Алеред) вимерли мамонти і фоновим видом теріофауни в Європі став північний олень. Тому фінальний палеоліт нерідко зветь добою північного оленя. Однак на півдні, в Північному Надчорномор'ї та Надазов'ї продовжують домінувати степові копитні — бізон, кінь.

Із фінального палеоліту у прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ і з'являються справжні археологічні культури, які більшість сучасних дослідників вважає слідами мешкання окремих стародавніх етносів. Культури, порівняно з технокомплексами, набагато менші за розмірами і короткотриваліші в часі. Їх поява, очевидно, пов'язана із суттєвими змінами, що відбулися в етнічній організації прильодовикових суспільств Європи у фінальному палеоліті [Залізник, 2000].

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи відрізняються між собою, перш за все, формою наконечників стріл, які наприкінці палеоліту починають набувати обрисів геометричних мікролітів — трапецій, сегментів, трикутників, ромбів (рис. 2). Зроблено кілька спроб культурно-хронологічної диференціації фінального палеоліту України [Телегін 1982; Залізник, 1989; 1998, с. 115—145; 2005, с. 32—55].

У фінальному палеоліті на території України були поширені пам'ятки двох різних культурних областей: північної балтійської і південної надчорноморської. Північ України (Полісся) входила в область культур (технокомплексу) із наконечниками стріл на пластинах мисливців на північного оленя, які поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до Десни та витоків Волги. Маються на увазі культури лінгбі, аренсбург, свідер, красносілля, яким властиві наконечники стріл різноманітної форми на пластинах (рис. 2). Оскільки ці культурні явища були поширені на полишених льодовиком зандрових рівнинах Європи, культурні шари стоянок, як правило,

залигають у піщаних відкладах надзаплавних терас, що не сприяє збереженню органічних решток.

У лісостепах та степовому Надчорномор'ї доживав свій вік епігравет, який породив похідні від нього шанкобинську та осокорівську культури з архаїчними мікролітами — грубими сегментами та трапеціями (рис. 2). Їх носії полювали на степових стадних копитних (кінь, бізон), а шан-кобинська людність ще й на лісових траводільних Кримських гір. Культурні шари фінального палеоліту на півдні України пов'язані з верхніми горизонтами причорноморських лесів, ембріональними ґрунтами белінгзького та алередського потеплінь (рис. 1) та відкладами печер Гірського Криму.

Осокорівська культура — група споріднених пам'яток фінального палеоліту лісостепової України з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві трапеції осокорівського типу з ретушію по верхній основі (рис. 2). На стоянці Рогалик на Луганщині знайдені сланцеві плитки зі схематичними зображеннями жінок та геометричним орнаментом.

Стоянки поширені на межі лісостепової та степової зон України: Осокорівка, шар 3в, Рогалик Акимівський, Прогон, Леонтіївка, Царинка. Датовані белінгом, дріасом II (13 тис. р. т.). Радіокарбонівий аналіз кістки бізона з шару Осокорівки 3В дав дату 12649 ± 60 BP GrA33123. Осокорівська людність полювала в умовах лісостепу та степу на стадних траводільних (коней та бізонів). Значний внесок у вивчення культури зробили дослідники стоянок Осокорівка 3В (Левицький, 1949), Царинка [Станко, 1980], Рогалик [Горелик, 2000], Леонтіївка [Оленковський, 1991].

Культура виросла з місцевих епіграветських традицій пізньольдовиків'я [Залізник, 1998, с. 124—128; 2005, с. 38—41]. На користь генетичного зв'язку з епіграветом свідчать мікрогравети, які постійно присутні в осокорівських комплексах і, на нашу думку, є епіграветськими реліктами. Не виключена можливість генези пізнішої за Осокорівку шан-кобинської культури за участю носіїв осокорівських традицій про що свідчать окремі трапеції осокорівського типу у шан-кобинських комплексах.

Шан-кобинська культура — група споріднених пам'яток Гірського Криму зі специфічним крем'яним інвентарем, якому властиві численні грубі сегменти (рис. 2).

Печерні стоянки культури поширені в Гірському Криму: Шан-Коба (шари 5, 6), Фатьма-Коба (шари 5, 6) [Бонч-Осмоловський, 1934; Бибииков, 1966], грот Водопадний (2 шар), Буран-Кая [Бадер, 1958], Заміль-Коба 1, Сюрень 2 (верхн. шар), Алімівський Навіс (шари 3, 4) [Формозов, 1954; Столяр, 1961]. Інформативними виявилися нові розкопки В.О. Манька в гроті Скелястий. Аналогічна пам'ятка досліджена на Одещині — Білолісся

[Станко, 1980]. Фауна стоянок (благородний олень, косуля, кабан, сайгак, кінь, бізон) свідчить, що основою господарства було полювання на копитних гірських лісів, доповнюване промислом степових траводільних.

Шан-кобинська культура, що постала з епіграветських традицій, належала до технокомплексу або області романелло-азильських культур із сегментоподібними мікролітами, які розвивалися в Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі у фінальному палеоліті та на самому початку мезоліту (12—9 тис. р. т.). Це культури Азиль півдня Франції, Романеллі Італії, Федермесер Німеччини, Вітув і Тарново Польщі, Шан-Коба Північно-Західного Надчорномор'я та Криму, Сосуко Кавказу [Залізник, 1998, с. 128—131; 2005, с. 41—44].

Фінальний палеоліт Українського Полісся вивчали М.Я. Рудинський, С.К. Круковський, Д.Я. Телегін, Г.В. Охріменко. Майже 40 років присвятив цій проблематиці автор цих рядків [Залізник 1984; 1986; 1989; 1995; 1998; 1999; 2005]. Культурні явища фінального палеоліту Північної України належать до балтійської культурної провінції, а тому поширені далеко за межами Українського Полісся — на території Польщі, Білорусії, Литви. Значний внесок у їх вивчення зробили зарубіжні дослідники Р.К. Римантене [1971], С.К. Козловський [1975], Р. Шильд [1975], Л.В. Кольцов [1977], В.П. Ксензов [1988], В.Ф. Копитін [2000].

Красносільська культура — група споріднених пам'яток фінального палеоліту з крем'яним інвентарем, що характеризується грубими черешковими наконечниками стріл, які часто мають асиметричну форму (рис. 2). Була поширена в басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра у IX тис. до н. е. В Українському Поліссі досліджені стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Птича 3, Самари, Раска, Бір [Залізник, 1998, с. 133—138; 1999, с. 40—101, 216—224].

Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільське населення, очевидно, полювало на північних оленів. Походить від культури Лінгбі, населення якої 11 тис. р. т. просунулося в Полісся із заходу. Тому на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу лінгбі. У кінці IX тис. до н. е. під тиском із заходу людності свідерської культури красносільське населення рухалось із Полісся через Верхній Дніпро на Верхню Волгу. Відіграло значну роль у первинному заселенні Верхнього Подніпров'я та Верхньої Волги. Післяльодовикове потепління близько 10 тис. р. т. призвело до трансформації красносільської фінальнопалеолітичної культури в мезолітичні пісочнорівську, греньську та ієнівську басейнів Десни, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги.

Свідерська культура (від стоянки Свідре Вельке під Варшавою) — велика група спорід-

нених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, які були поширені на території Польщі, Литви, Західної Білорусі, Північно-Західної України в останнє тисячоліття льодовикової доби [Залізняк, 1989; 1999, с. 101—201, 224—230]. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах із плоскою підтесною кінців із черевця (рис. 2).

Культура була поширена в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять, на Верхньому Дніпрі. В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в Поліссі (Нобель, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутовичі, Березно, Прибір, Кричельськ, Смячка XIV). Окремі стоянки відомі в Карпатах (Делятин) та Криму (Сюрень II, Буран-Кая III). Датований IX тис. до н. е.

Свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на сезонно мігруючих, стадних північних оленів. Генетичним пращуром є культура лінгбі Західної Балтії, людність якої близько 11 тис. р. т. просунулася на схід до Верхнього Дніпра. Людність свідерської культури відіграла провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Різке потепління 10 тис. р. т. зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався пост-свідерський мезоліт лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу. Ця людність могла бути підґрунтям майбутньої фіно-угорської сім'ї народів півночі Східної Європи.

СТРАТИГРАФІЯ СТОЯНОК ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Переважає більшість археологів-палеолітиків та геологів-четвертинників України в наш час користується стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича, модернізованою останнім часом Н.П. Герасименко [2004], Ж.М. Матвіїшиною та П.Ф. Гожиком (рис. 1). Періоди ВП України корелюються з палеогеографічними фазами схеми Веклича-Герасименко.

Зазвичай культурні шари стоянок початкової пори ВП пов'язані з верхніми горизонтами витачівських ґрунтів палеогеографічної схеми Н.П. Герасименко [2004, с. 18, 19]. Поховані витачівські буро-коричневі ґрунти (Vtb₁, Vtb₂, Vtc) формувалися 55—27 тис. р. т. у достатньо теплих і вологих кліматичних умовах середньовалдайського міжстадіалу. За різними європейськими схемами відповідниками верхньої товщі витачівського похованого ґрунту є геологічні горизонти дофінівський (за М.Ф. Векличем), брянський, дунаєвський, паудорф, денекамп, хенгело, арсі. Похований ґрунт зазвичай побитий морозобійними тріщинами з перекриваючого горизонту лесу, що спричинило розсів артефактів культурних шарів по вертикалі. Зокрема такий «звішений» стан культурного

шару зафіксований на багатьох стоянках початку ВП — Вись, Стінка, Ворона III в Україні, Бірюча Балка та Сунгир у Росії.

Середня фаза ВП України (27—19 тис. р. т.) збіглася з різким похолоданням, заключним етапом якого було максимальне падіння температур у прильодовиковій Європі 20—19 тис. р. т. Культурні шари пам'яток зазвичай залягають у лесах бузького горизонту за Н.П. Герасименко [2004, с. 19], які формувалися в умовах холодних і сухих перигляціальних тундро-степів. Різке похолодання 27 тис. р. т. зумовило згадувані морозобійні порушення підстилаючих бузькі леси витачівських ґрунтів, які містять матеріали ранньої пори ВП.

Пізньюльдовиків'я на палеогеографічних схемах Східної Європи асоціюють із дофінівським похованим ґрунтом (df₁₋₃) та нижнім горизонтом причорноморських лесів (рс₁) за Н.П. Герасименко [2004, с. 20] (рис. 1). Дофінівський горизонт України зараз корелюють із потеплінням Ляска Західної Європи (18, 17 тис. р. т.), що змінилося новим похолоданням, яке на території України призвело до відкладення причорноморських лесів.

Фінальний палеоліт відповідає дріасовому періоду європейських палеогеографічних схем або періоду відкладення причорноморських лесів (Рс), в яких простежуються ембріональні ґрунти белінгського та алередського потеплень. Останнє тисячоліття плейстоцену (Дріас III) за Н.П. Герасименко [2004, с. 20] було завершальною фазою формування причорноморських лесів (Рс₃).

Різке потепління близько 10300 р. т. вважається рубежем палеоліту і мезоліту, з якого почалося формування голоценових ґрунтів.

Фази розвитку ВП України відповідають хронологічним етапам верхнього палеоліту Центральної та Західної Європи. Культурні явища кінця льодовикової доби України є органічними складовими або локальними проявами загальноєвропейських верхньопалеолітичних спільнот. Принаймні більшість із них мають на заході прями паралелі. Іншими словами, у цілому верхній палеоліт України в культурно-історичному сенсі є невід'ємною східною частиною ВП Європи.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. — СПб., 2007.

Анисюткин Н.К. Палеолитическая стоянка Стинка I и проблемы перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. — СПб., 2005.

Бадер Н.О. Раскопки 1957 г. в гроте Буран-Кая в Крыму // Тез. докл. IV Всесоюз. археол. студ. конф. — М., 1958. — С. 11.

Беляева В.И. Палеолитическая стоянка Пушкари I (характеристика культурного слоя). — СПб., 2002.

Бибииков С.Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. — № 126. — С. 138—143.

- Бонч-Осмоловский Г.А.* Итоги изучения крымского палеолита // Тр. II междунар. конф. АИЧПЕ. — Вып. V — М. — Л., 1934. — С. 114—183.
- Борзійак І.О., Кулаковська Л.В.* Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 55—64.
- Вишняцкий Л.Б.* Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб., 2008.
- Восточный Граветт.* М., 1998.
- Герасименко Н.П.* Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України: Автореф. дис. ... док. іст. наук. — К., 2004.
- Горелик А.Ф.* Памятники Роголицко-Переделкинського району. — Киев; Луганск, 2001.
- Демиденко Ю.Э.* «Крымская загадка» — среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // *Stratum plus*. — 2000. — № 1. — С. 97—124.
- Залізник Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Залізник Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 74—142.
- Залізник Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.
- Залізник Л.Л.* Фінальний палеоліт України // Археологія. — № 1. — 1995. — С. 3—12.
- Залізник Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізник Л.Л.* Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999.
- Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.
- Залізник Л.Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О. та ін.* Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. — 2007а. — Вип. 10. — С. 102—125.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О. та ін.* Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. — 2007б. — № 2. — С. 3—9.
- Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Холтинець І.М.* Дослідження граветської стоянки Троянове 4 під Новомиргородом у 2007 р. // Кам'яна доба України. — К., 2008а. — Вип. 11. — С. 82—95.
- Залізник Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.П.* Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. — К., 2008б. — Вип. 11. — С. 59—74.
- Залізник Л.Л., Беленко М.М.* Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 4—9.
- Иванова И.К.* Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (к XII конгрессу ИНК-ВА, Канада, 1987). — М., 1987. — С. 94—123.
- Косен В.Ю., Степанчук В.М.* Вариабильность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // *Stratum plus*. — 2000. — № 1. — С. 31—53.
- Колосов Ю.Г.* Шайтан-Коба — мустьерская стоянка Крыма. — К., 1972.
- Колосов Ю.Г.* Аккайские мустьерские стоянки и некоторые результаты их исследования // Изучение палеолита в Крыму. — К., 1979. — С. 33—56.
- Колосов Ю.Г.* Мустьерские стоянки района Белогорска. — К., 1983.
- Колосов Ю.Г.* Аккайская мустьерская культура. — К., 1986.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.* Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
- Кольцов Л.В.* Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.
- Копытин В.Ф.* У истоков гренокской культуры. Боровка. — Могилев, 2000.
- Кротова А.А.* Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 6—64.
- Кротова О.О.* Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. — К., 2003. — Вип. 4. — С. 183—198.
- Ксензов В.П.* Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. — Минск, 1988.
- Левицький І.Ф.* Розкопки палеолітичної стоянки в балці Осокорівській в 1946 // АП УРСР. — 1949. — Т. 2. — С. 289—291.
- Матюхин А.Е.* Бирюча Балка 2. Многослойный палеолитический памятник на Северском Донце // Археологические вести. — М., 2007. — № 14. — С. 20—42.
- Нужный Д.Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992.
- Нужный Д.Ю.* Пізньопалеолітична стація Ворона III на дніпровських порогах та її місце серед ориньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 204—216.
- Нужный Д.Ю.* Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Нужный Д.Ю.* Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межирич та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — К., 2002а. — Вип. 1. — С. 57—81.
- Нужный Д.Ю.* Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // *Vita Antiqua*. — К., 2003а. — № 5—6. — С. 20—38.
- Нужный Д.Ю., Пясецький В.К.* Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. — К., 2003б. — Вип. 2. — С. 58—74.
- Оленковський Н.П.* Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991.
- Оленковський М.П.* Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. — Херсон, 2000.
- Палеолит СССР.* — М., 1984.
- Римантене Р.К.* Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.
- Сапожников И.В.* Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. — К., 2003 (Кам'яна доба України. — Вип. 3).
- Сапожников И.В.* Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 14—31.
- Синицын А.А.* Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина Гора) в контексте проблематики раннего верхнего палеолита // *Stratum plus*. — 2000. — № 1. — С. 125—146.
- Стиник О.П., Богоуцький А.Б., Кулаковська Л.В.* Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 86—97.

Ситник О., Цирк К., Коропецький Р., Вжесінська А. Граветська пам'ятка Галич I // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 32—89.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. — К., 1990.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989.

Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: памятники и находки. — К., 1980. — С. 90—109.

Столяр А.Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА. — 1961. — № 84. — С. 38—44.

Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. — К., 2002.

Степанчук В.Н. Нижний и Средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.

Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Плихт Й. Радіовуглицевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. — К., 2004а. — Вип. 5. — С. 34—61.

Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф. та ін. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: Основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. — К., 2004б. — Вип. 5. — С. 62—98.

Ступак Д.В. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключі // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — С. 71—85.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.

Усик В.І., Кулаковська Л.В., Монігал К. та ін. Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 99—111.

Формозов А.А. Исследование стоянок каменного века в Крыму // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 62—70.

Чабай В.П. Особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 54—83.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004.

Черниш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973.

Черниш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда (к XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987). — М., 1987. — С. 7—93.

Яневич О.О. Буран-кайська культура гравету Криму // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 11—19.

Chirica V., Borziac I., Chetraru N., Gisement du paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa. — Iasi, 1996.

Cohen V. The population of South Russian Plain after the maximum of the second pleniglacial // Folia Quaternaria. — Krakow, 1999. — Vol 70. — P. 363—384.

Djindjian F., Kozlowsky J., Otte M. Le paleolithique superieur en Europe. — Paris, 1999.

Haesaerts P., Borziac I., Chirica V. et al. The east carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire. — Paris, 2003. — Vol. 14, nr. 3. — P. 163—188.

Jakovleva L., Djindjian F. Epigravettian settlement models in the Dniepr basin in the light of the new

excavations of the Ginty site (Ukraine) // Proceedings of the international conference on mammoth site studies. — Lawrence, 2001. — P. 85—94.

Kozlowski J.K. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. — Orlando, 1986. — Vol. 5. — P. 201—252.

Kozlowski S.K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millennium BC. — Warsaw, 1975.

Nuzhnyi D. The epigravettian variability of the Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — P. 96—134.

Nuzhnyi D. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine // Quartar. — 2009. — 56. — P. 159—174.

Otte M., Noiret P. Evolution du Gravettien au Mouen Danube // The Gravettian along Danube. — 2004. — P. 8—32 (The Dolns Vestonice Studies. — 11).

Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. — T. I: Paleolit i mezolit. — Warszawa, 1975. — S. 159—338.

Л. Л. Зализняк

ПЕРИОДИЗАЦІЯ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛІТА УКРАЇНИ

Короткий очерк периодизации верхнего палеолита Украины является попыткой подведения итогов столетним усилиям нескольких поколений украинских ученых в указанной области палеолитоведения. Современный уровень наших знаний позволяет выделить четыре фазы культурно-исторического развития верхнего палеолита Украины: раннюю (40—27 тыс. л. н.), среднюю (27—19 тыс. л. н.), позднюю (19—14 тыс. л. н.) и финальную (14—10 тыс. л. н.). Периодизация частично коррелируется со стратиграфической схемой позднечетвертичных отложений Украины Н.П. Герасименко (2004), в основе которой лежит схема М.Ф. Веклича.

В начале верхнего палеолита на территории Украины развивались технокомплексы: микокский, левалуа-мустьерский, селетский, ориньякский и памятники типа Сокирница 1. Доминирующим технокомплексом средней поры верхнего палеолита был граветтский. Известны также стоянки пушкаревского типа и эпиориньякские. Поздний этап верхнего палеолита был эпохой эпиграветта, стоянки которого известны во всей стране от Черного моря до границы с Белоруссией. В финальном палеолите Север Украины входил в балтийскую культурно-историческую провинцию, представленную в Полесье памятниками красносельской и свидерской культур. В Причерноморье на основе эпиграветта сформировались культуры Осокоровка и Шан-Коба.

Фазы развития позднего палеолита Украины отвечают хронологическим этапам верхнего палеолита Центральной и Западной Европы. Культурные явления палеолита Украины являются неотъемлемыми частями или локальными проявлениями общеевропейских верхньопалеолитических единств. В целом верхний палеолит Украины в культурно-историческом отношении являлся неотъемлемой восточной частью верхнего палеолита Европы.

L. L. Zalozn'ak

PERIODIZATION OF THE UPPER PALEOLITHIC OF UKRAINE

The article proposes a summary of centennial efforts of several generations of scholars in the field of periodization of the Upper Paleolithic of Ukraine. The analysis of available data permits to distinguish four phases of cultural and historical development of the UP in Ukraine: early (40—27 Ka BP), middle (27—19 Ka BP), late (19—14 Ka BP) and final (14—10 Ka BP). This periodization is correlated, to a certain extent, with the stratigraphic chart of Late Quaternary deposits of Ukraine elaborated by N.P. Herasymenko, Zh.M. Matviyishyna and P.F. Hozhyk and based on M.F. Veklych's chart.

At the beginning of the Upper Paleolithic the following technocomplexes were developing on the territory of Ukraine: Micoquien, Levallois-Musterian, Szeletian, Arignacian, and the sites Socirnitsa type. Gravettian technocomplex was predominant in the middle period of the Upper Paleolithic Sites of Pushcary type and epi-Aurignacian type are also known. The late stage of the Upper Paleolithic was an epoch of epi-Gravettian period, sites dated by which are discovered throughout

the country, from the Black Sea to the borders with Belarus.

In the Final Paleolithic time, sites of two cultural areas were spread on the territory of Ukraine: Northern Baltic and Southern Black Sea ones. The North of Ukraine (Polissya) belonged to the area of cultures with arrowheads on blades of various shapes meant for hunting the reindeer, which were spreading during the last millenniums of the ice-period on the lowlands from the Thames to the Desna and the upper reaches of the Volga (Lyngby, Ahrensburg, Swiderian and Krasnosillya cultures).

In the Forest-Steppe and Steppe Black Sea region, the Epigravettian lived out its age, giving rise to derivative Shan-Koba and Osokorivka cultures with archaic microliths: rough segments and trapeziums. Their bearers hunted steppe gregarious ungulates (horse, bison), while the Shan-Koba population hunted also forest herbivores of the Crimean mountains.

The phases of development of the UP on the territory of Ukraine correspond to chronological stages of the UP of Central and Western Europe. Cultural phenomena of the boulder period of Ukraine represent organic components or local manifestations of all-European societies of the UP. At least, most of them have direct parallels in the West. In other words, the UP in Ukraine, in its cultural and historical aspect, represents an inalienable part of the UP of Europe.